

ПОЛІТИКА «УКРАЇНІЗАЦІЇ» НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ УСРР (1920–1923 РОКИ): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

POLITICS OF “UKRAINIZATION” ON THE TERRITORY OF PODILSK PROVINCE OF USSR (1920–1923): HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Тітова Н.В.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права*

У статті охарактеризовано початковий етап реалізації політики «українізації» на території Подільської губернії УСРР. Визначено, які заходи правового та організаційного характеру були проведені радянською владою протягом 1920–1923 років у рамках політичного просування та впровадження елементів української мови та української культури в різних сферах суспільного життя на Поділлі. На конкретних прикладах розкриваються досягнення та відверто злочинні дії владних інституцій, що призвели як до збільшення мережі українських культосвітніх закладів, так і до майбутнього масового винищення найбільш свідомих представників української інтелігенції.

Ключові слова: українізація, коренизація, УСРР, Поділля, радянська влада.

В статье охарактеризован начальный этап реализации политики «украинизации» на территории Подольской губернии УССР. Определено, какие мероприятия правового и организационного характера были проведены советской властью на протяжении 1920–1923 годов в рамках политического продвижения и внедрения элементов украинского языка и украинской культуры в различных сферах общественной жизни на Подолье. На конкретных примерах раскрываются достижения и откровенно преступные действия властных институций, которые привели как к увеличению сети украинских культурно-образовательных учреждений, так и к будущему массовому уничтожению наиболее сознательных представителей украинской интеллигенции.

Ключевые слова: украинизация, коренизация, УССР, Подолье, советская власть.

The initial phase of implementation of politics of „ukrainization” in the territory of the Podilsk province of USSR is described in the article. In particular, the events of legal and organizational character were conducted by soviet power during 1920 – 1923 within the framework of political advancement and introduction of elements of Ukrainian and Ukrainian culture in the different spheres of public life in Podilia have been defined. On the basis of concrete examples the achievements and obvious criminal acts of institutes of power, that caused both the increase of network of Ukrainian cultural and educational establishments and the future mass destruction of the most conscious representatives of Ukrainian intelligentsia, are discovered.

Key words: ukrainization, rooting, USSR, Podilia, Soviet power.

Постановка проблеми. Зі здобуттям Україною незалежності в середовищі вітчизняних науковців значно активізувались процеси дослідження національної історії, що було обумовлено новими можливостями, які виникли у зв'язку зі зняттям ідеологічних заборон, відкриттям доступу до напрацьованих представників української діаспори та раніше засекречених архівних матеріалів тощо. За таких обставин історична наука розпочала активний пошук об'єктивної істини, щоб концептуально визначити характер історичного процесу на різних етапах його розвитку. Проте навіть через двадцять три роки залишається чимало проблем, які потребують подальшої розробки або й взагалі залишаються не вивченими. Серед них – й політика «українізації» 1920-х – початку 1930-х років.

Стан дослідження. Дати об'єктивну характеристику цієї проблемі намагались такі вчені, як О. Рубльов, В. Нестеренко, О. Завальнюк, Л. Якубова, Л. Місінкевичем, І. Ващенко, К. Колісник, Г. Єфіменко та інші. Проте, незважаючи на значну кількість історичних наукових праць, політика «українізації» потребує подальшого дослідження, особливо питання її реалізації в контексті радянської правозастосовної практики.

Метою статті є здійснення історико-правового аналізу політики «українізації» на території Подільської губернії УСРР у 1920–1923 роках.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 1920 року на теренах Поділля остаточно утвердилась радянська влада. Не відчуваючи широкої підтримки з боку місцевого українського селянства, інтелігенції, більшовики змушені були обережно підходити до вирішення національного питання. 21 вересня 1920 року РНК УСРР ухвалила рішення про запровадження української мови в школах і радянських установах. У ній наказувалось негайно запровадити обов'язкове вивчення української мови в школах України, органам освіти – розробити план для розвитку українських освітніх установ та відкрити в губернських і повітових містах вечірні школи для вивчення службовцями української мови. Державні установи повинні були обслуговувати людей українською мовою [1, арк. 128].

Для Поділля введення цієї постанови в дію в силу різних історичних обставин мало велике політичне значення. Відомо, що в 1919 році Кам'янець-Подільський фактично був столицею Української Народної Республіки, тут функціонували її державні установи. Більшість науковців, працівників освіти

активно підтримували національну політику Директорії УНР й брали участь у проведенні політичних та культурницьких заходів. На Поділлі, де переважали селяни, а робітничий прошарок був незначним, незнання української мови радянськими функціонерами та червоноармійцями ще більше поглиблювало прірву між місцевим населенням та владою. У багатьох повітах довго не стихав повстанський рух. У Літинщині і Летичівщині значна частина селян підтримувала загони Я. Гальчевського (1894–1943 роки) [2, арк. 128; 3, с. 99]. Чимало мешканців Поділля не втрачали надії на повернення уряду УНР. Всі ці чинники змушували керівників Подільського губкому КП(б)У вживати рішучих заходів для українізації державного апарату. При цьому переслідувалось політичне завдання: намагання перехопити ініціативу у вирішенні національного питання з рук українських об'єднань, що виникли під час революції.

Факти свідчать, що українізація державного і партійного апарату розпочалася на Поділлі раніше, ніж у східних та південних регіонах України. Наприкінці 1920 року в подільських більшовицьких часописах часто друкувались передові статті, що закликали до посилення українізаційних процесів. Наприклад, 21 грудня 1920 року орган Кам'янець-Подільського ВРК та бюро КП(б)У часопис «Вісті» зобов'язував усіх місцевих комуністів суворо дотримуватися постанови про українізацію. Автор статті наголошував: «Всі наші спеці, що ухиляються від виконання декрету про українізацію, мусять відповісти перед судом як злочинці і саботажники» [4]. 10 лютого 1921 року Президія Новоушицького повітвиконкому, розглянувши серед інших питань порядку денного й питання щодо того, якою мовою мають видаватися накази місцевої влади, ухвалила: «Все приказы, исходящие из Исполкома и его Отделов, должны обязательно писаться на Украинском языке» [5, с. 7].

Проте це рішення назагал ігнорувалося. Українізували власне діловодство лише відділи народосвіти, натомість апарат рад й виконкомів залишався, як і раніше, русифікованим.

Питання кадрової політики перебували в центрі уваги більшовицького керівництва УСРР. Більшість секретарів, членів ревкомів, виконкомів у регіоні були росіянами або євреями. Вони не мали авторитету в жителів Поділля. У 1921 році ЦК КП(б)У надіслав до регіону кількох відомих українських політичних діячів-більшовиків для зміцнення позицій влади. Так, наприклад, Подільський губвиконком очолив В. Порайко (1888–1937 роки) – колишній член Галицького організаційного комітету КП(б)У та командувач Червоною українською галицькою армією (ЧУГА), 1920 рік – голова Полтавського губвиконкому [6].

Члени виконкомів Поділля інколи в агітаційних цілях «українізували» прізвища російських службовців та комуністів. У пресі можна було прочитати: «Астахів», «Бельтюків», «Новиків» [7]. Це надавало офіційним заходам дещо карикатурного забарвлення. Вимушені офіційні українізаційні заходи російських більшовиків були спричинені насамперед їхнім ба-

жанням активніше протидіяти опозиційним українським партіям і товариствам, які закидали РКП(б) в Україні продовження попередньої русифікаційної політики царату. У 1921 році у Вінниці, Брацлаві, Жмеринці та інших містах все ще існували осередки Української комуністичної партії (УКП). Партія організаційно оформилась 1920 року шляхом об'єднання українських соціал-демократів – «незалежників» з правою частиною «боротьбистів». Програма УКП, ухвалена 26 листопада 1920 року, висувала такі завдання: організувати український пролетаріат для здобуття реальної влади, добитися, щоб Україна мала відносини з Росією як незалежна держава, утворити Всеукраїнську Раду народного господарства як єдиний орган управління українською економікою, організувати власну українську армію, самостійний вступ до III Інтернаціоналу й представництво в ньому інтересів українського пролетаріату [2, арк. 9].

КП(б)У намагалася, використовуючи різні методи, послабити опозиційну партію. У грудні 1921 року на II конференції УКП стався її розкол. Кілька провідних членів партії (секретар губкому УКП Поділля Л. Яровий, член губкому В. Вихрь та інші) оголосили про вихід з партії та приєднання до більшовиків. Відтоді на Поділлі почався швидкий розпад осередків УКП [8].

З підозрою ставилися більшовики Поділля до діяльності українських культурницьких товариств, зокрема «Просвіти». У 1917–1920 роках товариство проводило велику культурно-освітню роботу серед українського селянства: влаштовувало Народні Доми, бібліотеки, організовувало літературні вечірки, різні вистави для громадськості. Члени «Просвіти» активно підтримували український національно-визвольний рух. Упродовж 1921–1922 років філії «Просвіти» залишалися на Поділлі єдиними масовими громадськими організаціями, які продовжували здійснювати українознавчу роботу серед населення. Особливо велику активність, як і раніше, виявляла Кам'янець-Подільська «Просвіта» [9, с. 197–198].

Прихід більшовиків негативно позначився на діяльності товариства. Радянські службовці з підозрою ставились до діяльності «Просвіт». І це не дивно, оскільки багато просвітян раніше підтримували політику УНР. Часто червоноармійці чинили різноманітні перешкоди товариствам, руйнували або реквізували їхнє майно. Так, у листопаді 1920 року ревком конфіскував 12 пачок паперу (60 пудів) у Кам'янець-Подільської «Просвіти», який вона закупила для видавничої справи [10, арк. 113].

Часто спостерігались випадки, коли керівники військових частин брутально втручались у справи культустанов. Наприкінці 1920 року відбулася обов'язкова реєстрація «Просвіт», які перейшли під контроль підвідділів соціального виховання при повітових відділах народної освіти. У лютому 1921 року були скликані повітові з'їзди представників всіх культурно-освітніх установ Поділля. На них завідуючі політосвіти поставили основним завданням розпочати остаточну реорганізацію всіх культустанов у бік «пролетаризації». Ухвалювались рішення про

переведення «Просвіт» на єдиний статут, відхилення від якого не допускалися. Новий статут основну лінію товариства визначав таким чином: «Шляхом широкої культурно-освітньої роботи серед населення поширювати соціалістичну культуру». «Просвіти» мали стати в першу чергу не національними, а класовими організаціями [11, арк. 6, 73].

У березні-квітні 1921 року в подільських «Просвітах» відбулися чистки, їх наслідком стали численні арешти багатьох просвітян. У цей час, з одного боку, йшов процес відкриття нових «Просвіт», а з іншого – закривалися «націоналістичні осередки» [12, арк. 90].

11 лютого 1922 року в центральній пресі була опублікована програмна стаття В. Коряка «Просвітянство», що виражала офіційну державну лінію. У ній окремі «Просвіти» характеризувалися організаціями «войовничого націоналізму», які були цілком «контрреволюційними», «петлюрівськими» й діяли в союзі з бандами і закордонною еміграцією [13]. Така оцінка стала вказівкою для керівників повітових відділів освіти. Наприклад, завідувач політосвіти Кам'янецьчини поет І. Дніпровський (1895–1934) виступив за негайне перетворення усіх «Просвіт» у філії політосвіти, наполягав на негайному виключенні з них «націоналістичних елементів», наголосивши на необхідності особливої уваги до поборювання в культурно-освітній роботі «національних змагань» [11, арк. 257].

Друга половина 1922 року характеризувалась скороченням мережі політосвітніх установ України. Найбільше постраждали «Просвіти». Якщо станом на 1 січня 1922 року в республіці їх нараховувалось 2 947, то на початку 1923 року – 1 237 [14, с. 52]. У цей же час значно зросла кількість сельбудів, утворених за пропозицією відомого діяча ЦК КП(б)У Д. Мануїльського. Основні функції сельбудів статут визначав так: організація клубів, пунктів з ліквідації неписьменності, проведення пропагандистсько-лекторської роботи, а головні напрями діяльності – «поширення соціалістичного знання, боротьба з куркульсько-буржуазними впливами та побутом» [15, с. 16].

У листопаді 1922 року НКО України прийняв рішення про перетворення всіх «Просвіт» у сельбуду. На Поділлі ця реорганізація інтенсивно відбувалась у грудні 1922 року – січні 1923 року. Закриття «Просвіт» можна пояснити кількома причинами. По-перше, незважаючи на постійні вказівки органів політосвіти, члени деяких товариств не досить активно пропагували соціалістичні ідеї, висували на перший план національні мотиви, проблеми відродження української мови і культури. По-друге, сама назва «Просвіта» асоціювалась з попередньою культосвітньою діяльністю УНР. По-третє, у роботі окремих товариств важливу роль відігравали релігійні заходи, що суперечило офіційній атеїстичній ідеології.

1923 року політосвітою було проведено обстеження всіх культустанів Поділля. Перевірялися бібліотеки, з яких вилучалися «націоналістичні» книги. Так, з читальні Женишківської «Просвіти» (Летичівський повіт) вилучили книги І. Огієнка, Д.

Донцова, А. Кащенко, О. Назарука та інших. Ця література була знищена, а незабаром відбувся арешт колишнього волосного інструктора народосвіти і кількох учителів [16, арк. 116].

Численні арешти, звільнення з роботи педагогів відбулись і в інших повітах губернії. Мережа «Просвіт» стрімко скорочувалася. Населення, залякане терором і репресіями, у цілому байдуже поставилось до цього процесу. За відомостями губернського статистичного бюро при відділі народної освіти, на 1 січня 1923 року на Поділлі функціонувало 183 «Просвіти», упродовж року постало ще 7 товариств. Проте на 1 січня 1924 року в регіоні працювало лише 34 «Просвіти». Наступного року подільські, та й загалом «Просвіти» в УСРР цілковито були ліквідовані [9, с. 198–199].

У 1917–1920 роках велику роль у національно-культурному відродженні українського народу відіграло вчительство й особливо науковці Кам'янець-Подільського українського державного університету. Прихід радянської влади частина педагогів зустріла прохолодно, інша (І. Огієнко, Л. Білецький, В. Біднов, С. Бачинський) емігрувала за кордон. У лютому 1921 року університет був реорганізований в Інститут технічних наук (ІТН), а пізніше на базі останнього були створені Інститут народної освіти (ІНО) та Сільськогосподарський інститут (СГІ). В ІНО упродовж перших років більшовицької адміністрації викладали різні дисципліни відомі українські науковці: історики П. Клименко, П. Клепатський, Ю. Сіцинський, фізики М. Федорів, О. Малиновський, філологи М. Драй-Хмара, О. Семенів та інші.

За умов воєнного комунізму матеріально-побутове становище наукової інтелігенції Поділля було надзвичайно важким [17]. Радянська адміністрація у власному прагненні закріпитися в регіоні вдалася до силових заходів, що згубно вплинули на науковий потенціал краю [18; 19, с. 76–94].

Колишній Український державний університет був кадрово та як інституція зруйнований. З вересня 1920 року стало «чорним днем» університету. Того дня нарком освіти УСРР В. Затонський розіслав до всіх освітніх установ України телеграму такого змісту: «Слід звернути увагу на Кам'янецький державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають у полоні в петлюрівській інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає. Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівиці і поповичі. У самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладає там фінансове право. Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компрометує радвладу» [20, с. 32; 21, с. 235]. Більшовицький нарком освіти по суті оприлюднив стратегію комуністичної адміністрації на знищення небажаного вищого навчального закладу.

З поверненням червоних до Кам'янця 16 листопада 1920 року цей деструктивний план почав втілюва-

тися в життя. Університет оперативно був перетворений на Академію теоретичних знань, згодом – на Інститут теоретичних наук, невдовзі – на Інститут народної освіти (ІНО). З тим, щоб остаточно покінчити з університетом, ліквідувати видимі сліди його існування, було проведено низку відповідних заходів. Зокрема, 27 грудня 1920 року комісар університету звільнив з роботи 13 викладачів і співробітників навчального закладу, які 16 листопада разом з державними установами та відступаючими військами УНР залишили Кам'янець [20, с. 33–34].

Велику увагу приділяли радянські і партійні структури пропагандистсько-агітаційній роботі серед подільського вчителства. Педагоги формували певною мірою громадську думку населення, тому заручитися їхньою підтримкою було необхідно. Становище ускладнювалось для більшовиків тим, що вчителі негативно ставились до політики радянського уряду. Весною 1921 року на Поділлі відбулись учительські конференції, які мали на меті залучити найширші кола освітян до радянського будівництва. Проходили вони гостро, інколи виникали конфліктні ситуації [22, арк. 125].

Найбільш опозиційно до радянської влади ставились педагоги Кам'янецького повіту. Це особливо виявилось під час з'їзду працівників освіти та культури Кам'яниччини в травні 1921 року. У своєму виступі очільник міської ЧК Л. Лавров різко розкритикував освітян за «саботаж та відсутність допомоги в боротьбі за революційні здобутки». Однак він визнав випадки частих антизаконних вчинків чекістів проти учителів. С. Русова, рішуче протестуючи проти некоректних виразів Л. Лаврова, зазначила, що подільське вчителство буде співробітничати з радянською владою лише тоді, коли вона припинить розстріли та арешти освітян. Вона висловила за те, щоб виховання здійснювалось на національному, а не на класовому ґрунті. На подальших засіданнях промовці з місць скаржились на гоніння червоноармійців, радянських чиновників проти українських шкіл. Зокрема, у Лянецорунській волості невідомі особи погрожували вчителям за те, що вони проводили навчання українською мовою [23, арк. 125].

З'їзд проходив під жорстким контролем місцевого парткомітету, що особливо виявилось під час виборів до місцевої спілки робітників освіти («Робос»). Якщо спершу партійні кандидатури були відхилені, то пізніше делегати під тиском обрали до правління кам'янецького «Робос» комуністів [23, арк. 125].

1921 року українські школи реорганізовувалися в трудові. Переглядалися навчальні плани, програми. Але владі довелося рахуватись з бажанням населення й поглиблювати українізацію шкіл. За кілька років мережа українських шкіл значно розширилась й наприкінці 1923 року на Поділлі працювало 1830 українських шкіл, 28 дитячих будинків [12, арк. 5]. У політичному відношенні більшість вчителів шкіл Поділля в цей складний час обрали вичікувальну позицію. Деякі з них надсилали листи в редакцію «Вістей» ВУЦВК, критикували її за антиукраїнську спрямованість, намагання знищити стару українську культуру, повністю замінити її пролетарською [24].

Висновки. Таким чином, у 1921–1923 роках радянським органам влади, у тому числі, й Подільському губкому КП(б)У та його низовим органам вдалося встановити контроль над культурно-освітнім та науковим життям Подільського регіону. Розуміючи, що зупинити поступ народу до відродження своєї мови, культури неможливо, вони вирішили використати його у своїх цілях та спрямувати в потрібне для себе річище. Саме цим і пояснюється проведення досить суперечливої політики «українізації». Так, з одного боку, спостерігалася тенденція до збільшення мережі українських культосвітніх закладів, а з іншого – чекісти проводили арешти серед української інтелігенції, звільняли педагогів з роботи за їхні погляди, симпатію до УНР тощо. Пропагандистський характер мали перші мляві кроки щодо українізації держaparату. Діловодство, службове листування в установах насправді і далі здійснювалось російською мовою, за винятком закладів освіти.

Перспективою подальших розвідок даної проблематики є історико-правове дослідження як процесу реалізації політики «українізації» на Поділлі в 1924–1930-х роках, так і процесу її реалізації на українських землях у цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків. 1924–1932 рр. Оп. 1. Спр. 1. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УСРР та листування з ВУРПС, Наркомздорів'я УСРР, Наркомземом УСРР, Наркомпраці УСРР про українізацію шкіл і громадських установ, забезпечення самостійності національних меншостей на Україні, 1 серпня 1923 р. – 10 квітня 1928 р. – 158 арк.
2. Державний архів Вінницької області. Ф. П-1. Подільський губернський комітет КП(б)У. Губком КП(б)У, м. Вінниця, Вінницької округи, Подільської губернії. 1920–1925 рр. Оп. 1. Спр. 57. Доповіді, звіти й огляди Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління щодо політичного й економічного стану Подільської губ., липень – грудень 1923 р. – 246 арк.
3. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : в 2-х кн. / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007–2011. – Кн. 1. – 2007. – 535 с.
4. Вісті: Орган Кам'янець-Подільського ВРК та бюро компартії України (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 20 грудня.
5. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / М.П. Олійник. – Хмельницький : ХНУ, 2008. – 250 с.
6. Рубльов О.С. Кулик І.Ю./ О.С. Рубльов // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003–2013. – Т. 5 : Кон – Кю. – 2008. – 463 с.
7. Вісті : Орган Кам'янець-Подільського ВРК та бюро компартії України (Кам'янець-Подільський). – 1921. – 1 січня.
8. Вісті ВУЦВК України : Орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету. – 1921. – 14 грудня.

9. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : до 140-річчя товариства «Просвіта» / О. Малюта. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.
10. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-6. Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Оп. 1. 1920 р. – Лютий 1923 р. Спр. 151. Доповідь про Кам'янець-Подільське культосвітнє товариство «Просвіта», статuti культосвітніх товариств та гуртків, звіти про їх діяльність та ін. – 24 грудня 1920 р. – 24 лютого 1921 р. – 65 арк.
11. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-6. Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Оп. 1. 1920 р. – Лютий 1923 р. Спр. 163. Протоколи загальних зборів членів культосвітніх установ і гуртків, статuti товариства «Просвіта», відомості про культосвітні установи повіту, довідки членів культосвітніх установ та листування про обладнання культосвітніх установ, 3 січня – 27 грудня 1922 р. – 365 арк.
12. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-6. Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Оп. 1. 1920 р. – Лютий 1923 р. Спр. 23. Доповіді про роботу відділів народної освіти, анкети вчителів та ін. документи, 20 грудня 1920 р. – 5 травня 1922 р. – 198 арк.
13. Вісті ВУЦВК України: Орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету. – 1922. – 11 лютого.
14. Професійні та політично-освітні установи на Україні за роки 1922–1925. – Х. : ЦСУ УСРР, 1926. – 54 с.
15. Сельбудинок: Збірник матеріалів щодо роботи на селі. – К. : Вид-во Київського губкому КП(б)У, 1924. – 113 с.
16. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-5. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Кам'янець-Подільської округової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Оп. 1. 1923–1930 рр. Спр. 718. Інструкції для бібліотекарів сільбудів, звіти про роботу Кам'янець-Подільського центрального робітничого клубу, доповідь про роботу Зинківського сільбуду, каталоги книг бібліотек округи та ін. – 27 лютого – грудень 1923 р. – 211 арк.
17. Коляструк О. А. До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янця-Подільського у середині 20-х рр. XX ст. / О.А. Коляструк // Освіта, наука і культура на Поділлі ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 7 : Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 255–261.
18. Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 155–164.
19. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст. / Л.В. Баженов / Ін-т історії України НАН України; Кам'янець-Подільський держ. ун-т; Хмельницький обл. ін-т післядипломної освіти; Центр дослідження історії Поділля в м. Кам'янці-Подільському. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 416 с.
20. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) / А.О. Копилов, О. М. Завальнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 26–36.
21. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії : в 3-х т. / СБУ; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонац. дослідж. НАН України; Упоряд. : П. Кулаковський, Ю. Шаповал та ін. – К. : Сфера, 1997–1999. – Т. 2. – 1998. – 286 с.
22. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-5. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Кам'янець-Подільської округової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Оп. 1. 1923–1930 рр. Спр. 40. Матеріали по українізації радянського апарату установ системи народної освіти округи (протоколи, звіти, акти), 4 січня 1924 р. – 4 квітня 1925 р. – 308 арк.
23. Державний архів Хмельницької області. Ф. П-3. Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У. Оп. 1. 1923–1930, 1935–1937 рр. Спр. 88. Інформаційні звіти про роботу окружному КП(б)У, матеріали про стан округу, березень – 1 грудня 1924 р. – 217 арк.
24. Вісті ВУЦВК України: Орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету. – 1921 – 6 грудня.